

Simono Daukanto 200 - osioms metinėms

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

4

Liaudis virsta tauta

BALTOJI VARNELĖ

Redakcinė kolegija:
Egidijus Aleksandravičius
Antanas Kulakauskas
Rimantas Miknys
Egidijus Motieka
Antanas Tyla

Recenzavo ist. m. dr. Vytautas Žalys
Knygą parengti talkino: Vytautas Jogėla, Saulius
Pivoras, Vladas Sirutavičius, Giedrius Subačius,
Raimundas Lopata

Redaktorius Gytis Vaškėlis

Dailininkas Saulius Motieka

Turinys

I. STRAIPSNIAI. STUDIJOS	7
<i>Antanas Tyla</i>	
Lietuvos valstiečių istorijos (1795-1861 m.) bruožai	7
<i>Saulius Žukas</i>	
Apie Pypkininkus	103
<i>Saulius Sužiedėlis</i>	
Kalba ir socialinė klasė pietvakarių Lietuvoje iki 1864 metų	119
<i>Giedrius Subačius</i>	
Simono Daukanto Didžiojo lenkų—lietuvių kalbų žodyno naujadarai: individuali žodžių daryba.	135
<i>Vytautas Berenis</i>	
Aristokratijos likimas: Henriko Ževuskio metamorfozės	217
<i>Egidijus Aleksandravičius</i>	
Atgimimo istorijos slenksčiai	235
<i>Thomas A. Michalskis</i>	
The National Consciousness among Lithuanian Emigrants to the United States at the Ending of the 19th and Early 20-th Century	251
<i>Tomas A. Michalskis</i>	
Lietuvių atgimimo psichologija Amerikoje tarp senųjų emigrantų XIX a. pabaigoje - XX a. pradžioje. Bendra apžvalga	265
<i>Egidijus Motieka</i>	
Nuo Lietuvių suvažiavimo Vilniuje iki Didžiojo Vilniaus seimo: Istoriografinė suvažiavimo pavadinimo analizė	267
<i>Sigitas Jegelevičius</i>	
Plėšikai ar kovotojai?	327
II. DISKUSIJA	339
<i>Saulius Pivoras</i>	
Lietuvių ir latvių valstiečių mentaliteto tautiški profiliai XIX a. pirmojoje pusėje	339
<i>Leonas Mulevičius</i>	
Valstiečių savimonė kaip istorijos mokslo objektas	363

<i>Ingė Lukšaitė</i>	383
<i>Jūratė Kiaupienė</i>	
Tezės diskusijai: Viduramžiai ir ankstyvieji naujieji laikai	391
<i>Algirdas Narbutas</i>	
Valstiečių tautinės–pilietinės savimonės klausimu	397
III. RECENZIJOS	407
<i>Jūratė Kiaupienė</i>	
Tautinė, luominė ir valstybinė savimonė viduramžiais.	
Tyrinėjimo problemos	407
<i>Vladas Sirutavičius</i>	
"Liaudis virsta tauta" - E.Vėberio paradigma	419
<i>Česlovas Laurinavičius</i>	
Netradicinė recenzija Leono Sabaliūno monografijai "Lietuviška socialdemokratija iš perspektyvos, 1893-1914 m."	437
IV PUBLIKACIJOS	449
<i>Zita Medišauskienė</i>	
Carinės valdžios sumanymas leisti liaudžiai skirtą žurnalą rusų ir žemaičių kalbomis XIX a. 7-ajame dešimtmetyje	449
<i>Antanas Kulakauskas</i>	
Penki 1882-1883 m. Rytų Lietuvos valstiečių kolektyviniai prašymai dėl lietuvių spaudos lotyniškuoju raidynu leidimo	479
<i>Juozas Tumas</i>	
Mūsų liaudis ir jos šviesuomenė Didžiojo Vilniaus seimo laiku. (Parengė E.Motieka)	491
STUDIA HISTORII ODRÓDZENIA LITEWSKIEGO	
RESUME	507
STUDIES OF THE HISTORY OF THE LITHUANIAN REVIVAL. SUMMARY	521
STUDIEN ZUR GESCHICHTE DER LITAUISCHEN WIEDERGEURT. KURZFASSUNG	535
ASMENVARDŽIAI	551
VIETOVARŽIAI	571

ATGIMIMO ISTORIJS SLENKSČIAI

Istorijos žodžių žaidimas

Paslapčių galima rasti visur. Dažnai net nereikia ieškoti. Jos plevena čia pat, nesenos kasdienybės paviršiuje, kaip būties užkeikimas, kaip kažkas, kam pažodžiui atsiskleidžiant gimsta banalybė. Tokios paslaptys yra suverenios, jos turi teisę būti savyje - nepaliestos ir neatvertos.

Neretai paslaptys būna nedidelės, kaip antai nuverstų diktatorių meilės istorijos arba dingę, bet geidžiami daiktai: paveikslai, porceliano vazos, gintaro kambarys, archyvai. Arba net žmonės. Tokios paslaptys vilioja savo artumu, jos dvelkia realiomis pergalemis, jų link veržiasi azartiško lošėjo aistra. Tai tokios paslaptys, kurios negadina nei intelektualinio salono nuotaikos, nei bulvarinių šešėlių žaismo.

Atsitinka ir taip, kad paslaptys glūdi pačių nepaslaptingiausių reiškinų krūvoje, prisidengusios melagingo aiškumo draperija. Istorijoje tai ištinka žodžius, kurie vartoti per amžius ir kuriuos vartojame dabar. Nudilusios ir pamirštos reikšmės, kadaise tilpusios tam tikroje formoje, pakeičiamos naujomis, o po to, skaitant senuosius tekstus, primetamos praeičiai kaip prievolė. Iš čia išplaukia vis kartojamas raginimas laikytis istorizmo principo, iš čia vis pasikartojantis jo ignoravimas.

Istorijos mokslo istorijoje žodžiams neretai būdavo suteikiama kone magiška galia išsaugoti ir pernešti per erdvėlaikio properšas informaciją, kurios praeities aiškintojas negali įgyti jokiais kitais būdais. K.Bogušui, XIX a. pradžioje paskelbusiam traktatą apie lietuvių tautos ir kalbos kilmę, T.Narbutui, S.Daukantui ir kitiems to amžiaus vidurio istorikams tautų, vietovių ir net funkcijų pavadinimai buvo ypatingo dėmesio objektai. M.Akelaitis - vienas pirmųjų lietuvių poliglotų - įsivaizdavo, jog dėl savaip

suprasto etimologizavimo istorinius lietuvių kilmės mitus jis galės paversti pozityviai įrodomais dalykais. Nesvetima anuomet tai buvo J. A. Višteliauskiui, A. Kašarauskui, J. Basanavičiui, o vėliau A. Voldemarui ir Č. Gedgaudiui. Nestinga ir dabar besigalynėjančių su šia, sakytume, Kretos labirinto paslaptim. Tačiau ne apie etimologijos problemas dabar norisi mąstyti, ne šitoks ir ne šitokių žodžių žaidimas čia turimas omeny. Mus domina ne etimologija, o semantika ir ne mitologiniai laikai, o visai neseni - per tris-keturias kartas nuo mūsų nutolę XIX a. dešimtmečiai. Dar labiau apibrėždami savo apmąstymų objektą sakytume, jog mums įdomios tik kelios itin informatyvios kategorijos. Pirmiausia dvi - subordinuotos ir tarpusavyje susijusios - tautos ir liaudies - kategorijos. Dar nesenas mūsų kartos prisiminimas, kai humanitariniuose tekstuose ir kasdienėje publicistikoje antrasis žodis pridengdavo pirmąjį, o cenzūros įbauginti vertėjai rusišką "narod" beveik nedvejodami versdavo "liaudis". O kaip būta prieš šimtą ar daugiau metų? Ar neslypi šioje bemaž formalioje žodžių žaismo mįslėj politikui, kultūrologui ir istorikui aktuali informacija?

Recenzuojant "Mokslo" leidykloje rengiamą eilinį "Lietuvos mokslo paminklų" tomą, pavadintą "Lietuvių kultūros veikėjų laišakai J. I. Kraševskiui"^x, įsiminė keletas netikėtų J. A. Višteliausko tekstų (parengė prof. V. Žukas). Pacituokime kelis fragmentus: "Mat aš (nors nesu separatistas) visur pabrėžiu skirtingą lietuvių ir lenkų tautybę, nors gerus lenkus myliu kaip brolius ir nesigėdiju lietuvių vadinti lietuvių tauta (pabraukta mano - E.A.), ne kaip ponas Mikalojus Akelaitis (dabar jau Akieliewicz) nuo pat Marjampolės vadina a la polonaise lietuvius liaudimi (lud). Aš esu lietuvis visa to žodžio prasme, nes noriu, trokštu, kad visos tautos susilietų į vieną tautą, išsaugodamos savo kalbą ir geografinį autonominį atskirumą, su viena, bendriems ryšiams skirta, laisvai visų tautų pasirinkta visuotine kalba..." (1877.III.11. Lipuvka). Ne visi šio

---

^x1991 m. pasirodė spaudoje (E.A.)

teksto dėmenys vienodai svarbūs. Užuominos į anuo metu populiarius ir utopiškus idealios pasaulio visuomenės kūrimo planus mums svarbios dėl keisto ir prieštaringo "tautos" kategorijos vartojimo (visos tautos susilieja į vieną tautą, išsaugodamos savo kalbą - tai aliuzija į kai kurias anuometines etnopolitines bendrijas, kurios kalbėjo keliomis kalbomis). Imkime kitą fragmentą, kuriame kalbama apie A.Višteliausko spaudai rengiamą "Vitolio raudos" vertimą į lietuvių kalbą: "Nejaugi jau tokia nelaiminga tauta, arba, tiksliau sakant, lietuvių liaudis, kad tapo tokia abejinga savo seniems prisiminimams!? (t.y., savo istorijai - E.A.). O, dievaži, jau nežinau, kaip ten šiandien yra su ta liaudimi. Man rodos, kad kai tik laikraščiuose bus paskelbta, jog "Vitolio rauda" lietuvių kalba išėjo iš spaudos, tai atsiras tie pora šimtų išsilavinusių ar bent šviesesnių lietuvių, kurie norės ją įsigyti" (1880.IV.28). Nereikia būti psichoanalitiku, kad pritartum tiems amžininkams ir tyrinėtojams, kurie A.Višteliauską vadino mažų mažiausiai keistuoliu - iš jo laiškų pluošto galima susidaryti tokį vaizdą. J.A.Višteliausko laiškų keistenybės ir prieštaravimai informatyvūs ypač tada, kai susiduriame su platesniu ano meto intelektualiniu kontekstu. Todėl perskaitykime trečią 1885 m. kovo 17 d. laiško J.I.Kraševskiui fragmentą: "Jeigu nebijočiau nusibosti, praneščiau nors trumpai apie prabudusią Lietuvų judėjimą ir jau ne tik vadinamojoje liaudyje (pabraukta mano - E.A.), kurią sudaro įvairiausi kaimiečiai, bet ir tarp smulkiadvarių ir turtingesnių bajorų, iš dalies ir dvarininkų. Tas judėjimas pasireiškė, kaip minėjau, anksčiau, kai paplito pora šimtų egzempliorių "Vitolio raudos" ir pasirodė mėnesinis leidinys "Aušra", kurio dvasios tėvas yra ne kas kitas, kaip pats Tėvelis (t.y. J.I.Kraševskis - E.A.), nes man Drezdene 1880 m., kai kalbėjomės apie lietuvių švietimą, pasiūlė leisti "nors menkiausio turinio laikraštį".(...) Kai kurie lenkai nirsta ant maištininkų lietuvių už atsiskyrimą ir nenorą sulenkėti, o kai kurie net drįsta vadinti šnipais ir pan., nors lietuviai nieko daugiau apie politiką nerašo, o tik kartais paliečia istorinius faktus. Kad lietuviai toliau nesileis lenkinami, bent jau

apsišvietusieji, kurie į rankas gavo "Aušrą", tai daugiau negu tikra, bet ar dvi tautos negalėtų pasilikti santaikoje, paisant skirtingos kalbos, ypač būnant po okupanto jungu, tą sunku pasakyti, nes, kaip matome, lenkai stengiasi įvairiausiais būdais lietuvius paversti lenkais - kalbos skirtumas jiems kliudo..." Palikdami nuošalyje šiaip jau svarbius "Aušros" iniciatyvos ar "Vitolio raudos" vertimo ir publikacijos sunkumus, atkreipkime dėmesį į keliskart išreikštą J.A.Višteliausko mintį, kad lietuvių judėjimas yra tautinis, nes ne tik liaudis, bet ir aukštesnieji mūsų visuomenės sluoksniai išitraukia į lietuviškos ir intelektualios literatūros platinimą bei rengimą. Kitaip tariant, laiškuose ryškėja mintis, kad liaudis ir tauta - tai skirtingą etnosocialinę struktūrą žyminčios kategorijos. Lietuvių liaudies atskirumas, jos teisė į raštiją sava kalba, į pradinį mokslą - tai per visą praėjusį šimtmetį pabrėžiamas dalykas. Šių teisių - į atskirą nuo lenkų kultūrinį gyvenimą - per daug nekvestionavo net patys lenkai. Kaip neseniai teko įrodinėti ("Kultūros barai", 1990, Nr. 7/8, P. 96-98), ir rusų valdžiai atskira "Lietuvių-žemaičių genties" kultūra ir kalba nebuvo didžiausia kliūtis realizuoti savus imperinius kėslus Šiaurės-Vakarų krašte. Bent jau nebuvo pirmasis rusų politinis slenkstis Lietuvoje. Toli gražu ne visi krašto administratoriai pritarė maksimalios rusifikacijos politikai, t.y., buržuazėjančios rusų visuomenės akimis žiūrint, svarbiausia buvo išrauti iš šaknų lietuvių etnopolitines tradicijas, sunaikinti elitinį tautos sluoksnį, o valstiečius tokiu būdu paversti paklusniais Rusijos piliečiais, mažų mažiausiai - vartojančiais kirilicą savo raštijos poreikiams ir - geriausiu atveju - simpatizuojančiais pravoslavų. Siekdami tokio tikslo, kaip yra pastebėjęs M.Biržiška, rusų kalbos ir literatūros mokytojai ypač stengėsi lietuvių jaunimui įkvėpti panieką "bajoriškai lenkiškam" Lietuvos istorijos laikotarpiui¹. Šitaip išugdytomis etnokultūrinėms grupėms grėsė Sibiro genčių ir tautelių likimas.

Lenkų politinėje mintyje taip pat ryškėjo demagogiška tolerancija lietuvių liaudies kultūrinėms siekiams, tačiau valstybingumo tradicijų, etnopolitinio atskirumo nuo Lenkijos

daigai lenkų nacionalinio judėjimo ideologams atrodė kaip didžiausios piktžolės išsivaizduojamo ir siekiamo domeno palivarkuose. T. y. A.Mickevičiaus poetiškas posakis "Lietuva jau visa praeityje" buvo norimas suprasti taip, jog Lietuva kaip valstybė ir Lietuva kaip tauta (nacija) jau nebeegzistuoja. Dar daugiau - ji jau nebegali prisikelti. Tokios archaiškos ideologijos terpėje labai norint buvo galima išsivaizduoti, kad buvusios Abiejų Tautų Respublikos žemėse gyvuoja viena tauta ir keletas "liaudžių". "Naród polski" ir "lud litewski" - štai kas šeimininkavo Lietuvoje. O visoje buvusios bendros valstybės teritorijoje dar gyveno "lud rusiński", t. y., baltarusių liaudis, pagaliau teisę būti tauta bandanti išsikovoti lenkų liaudis /lud polski/. Šitie keisti dariniai aniems laikams, gyvenantiems užsi-konservavusio "senojo pasaulio" ar "senosios tvarkos" (feodalizmo) erdvėj, buvo įprastas dalykas, nors jau brendo ir kitokie visuomenės modeliai, reiškėsi ir naujoviškos buržuazinės struktūros. Kaip tik šioje terpėje skeidėsi V.Trumpos glaustai apibūdintas lenkų-rusų konfliktas XIX amžiaus Lietuvoje². Atėmus elitinį lietuvių visuomenės sluoksnį - bajoriją, buvo siekiama atimti ir paveldėjimo teises į buvusią valstybę. Lietuvių liaudis buvo verčiama vaidinti tik pasyvų statistą šešėliuoto politikos teatro scenoje. Matyt, kaip tos praėjusių amžiaus politinių intrigų sėjos vaisius iki mūsų dienų atėjo dar vienas istorijos žodžių žaidimo elementas - tai skaudžiai paradoksali "Lietuvos" ir "lietuvių" priešprieša. Kultūros istorikams nelengva ir dabar ją įveikti. Kalbėdami apie literatūrą, pas mus užsimezgsusią XIX a., lietuviškai parašytus tekstus jie nedvejodami skirs "lietuvių literatūrai", o lenkiškai - "lenkų literatūrai", bet kalbėdami apie plastinius menus, susimąstys: kodėl sakoma "lietuvių tautodailė", bet "Lietuvos tapyba", "Lietuvos dailė". "Lietuvių dailė" atsiras tik po pirmųjų Lietuvių dailės draugijos parodų, surengtų XXa. pradžioje. Tas pats formalus klausimėlis negali nejaudinti muzikologo. "Lietuvos muzika" nuo "lietuvių muzikos" yra atskirta keistos ežios, kurios net kontūrus sunku apibrėžti. Kiekvieno konkretaus tyrimo atveju vis kitaip atsiveria tos ežios plotis, vis kitokių lieptų reikia, kad būtų įveiktas susvetimėjimo su mūsų praeitim atstumas.

Ne vienam turėtų kilti noras supaprastinti šią opoziciją: jei Lietuvos - tai lietuvių, jei lietuvių - tai ir Lietuvos. Tačiau tik subrendusi istorinė sąmonė gali tai atlikti, tik ji gali subrandinti viename asmenyje, vienoje tautoje ir "gens" ir "natione" lygmenį. Tada gal savo praėjusio šimtmečio istorijoje surasime ne tik tuos, kurie vadinosi "gente lituanus, natione polonus", ne tik tuos, kurie, šturpindami lenkus ir rusus, mėgino vadintis "gente polonus, natione lituanus", bet ir tuos, kurie negalėjo pasakyti nei vienaip, nei kitaip, kurie neįstengė apsispręsti, bet buvo, gyveno ir gal būt sudarė lietuvių bajorijos daugumą.

Liaudis virsta tauta

Taip pavadino vieną unikalios mūsų istorinėje literatūroje knygos "Lietuvių tautos kelias į naująjį gyvenimą" dalį Mykolas Biržiška. Tas metaforiškas pasakymas, visai formaliai žiūrint, gali būti suprastas dvejopai: vienu atveju galima įsivaizduoti, kad iki tam tikros praėjusio šimtmečio ribos egzistavo tik liaudis, o ne lietuvių tauta. Tai būtų panašu į mūsų kaimynų latvių ir estų tautinės savimonės ir tautinio mentaliteto augimo kelią. Antru - kad praėjusiame šimtmetyje mes buvome panirę į tradicinį feodalizmą: buvo lietuvių tauta - bajorija, atsiskyrusi nuo lietuvių liaudies luominiais barjerais, demonstruojanti kitokius kalbinius, kultūrinius bruožus, o liaudis kartu su bendra mūsų visuomenės demokratizacija tuos barjerus pamažu laužo ir sąmoningai tampa lietuvių tautos dalimi. Tad čia slypėtų mūsų mentaliniai skirtumai nuo latvių, čia galėtų būti žiūrimi panašumai į tautas, kurios, praradusios savo valstybę, ilgainiui netekdavo didesnės ar mažesnės savo bajorijos dalies. Interpretuojant M. Biržišką, geriausiai štai ką pacituoti: "Seniai jau pasakyta ir dažnai kartojama teisinga pastaba, jog lietuviybė (tautinė gyvybė) išliko tik po šiaudinių stogu, tik klaidinga iš čia išvada - taip pat kartojama - jog tikrai valstiečiai (valsčionys, sodžionys, sodiečiai, kaimiečiai), tad liaudis (palyg. lenkų *lud*, rusų *liudi* - žmonės), vieni bebus ją išlaikę, taigi, jog esanti

išlaikyta tik kaimo lietuviybė. Kad ji sudarė vyriausią, tvirčiausią ir seniausią naujybinės lietuvių kultūros pagrindą, tai tiesa, kuri betgi reikalinga dar papildyti tuo, kad lietuvių bei išlaikyti nemažai svėrė ir po tokio pat šiaudiniu stogu seniau gyvenusi bajorija, kurios įtaka reiškiasi tajai pat kaimo ir tautos kultūrai"³. Pritariant M. Biržiškai, apskritai kyla klausimas, ar mūsų literatūroje demonstruojama meilė lietuvių liaudžiai neiškelia nuostatų, prasilenkiančių su istorizmo principais? Kad ir kalbant apie valstietijoje užsikonservavusius ir per kelis unijos su Lenkija šimtmečius išsaugotus papročius, kalbos ir psichologijos lietuviškus pradus, nejučia imama įrodinėti, jog visa tai lietuvių liaudis dariusi sąmoningai, o ne dėl to, kad feodalinis natūralinis ūkis ir teisinė padėtis neleido liaudžiai gyventi kitaip, negu ji gyveno. Jos galimybių laukas (tad ir jos gebėjimo nutautėti erdvė) buvo siaurutis, kaip skirtinės žemės rėžis, nuo kurio nebuvo įmanoma atsiplėšti. Antra vertus, joks besipuikuojantis savo privilegijomis ponas nesiekė, kad jo "žmogus" elgtųsi ir kalbėtų taip, kaip jis. Noras pabrėžti savo luomo skirtumus prieštaravo maksimalios asimiliacijos geismui - jis atsiras, išeis aikštėn visa jėga tik formaliai sulyginus valstiečio ir bajoro pilietines teises, t. y., po baudžiavos panaikinimo ir žemės reformos. Feodalizmas toli gražu neturėjo tokio nutautinimo priemonių asortimento, kokį įgijo buržuazėjanti rusų ir lenkų visuomenė. Visuotinis privalomas švietimas ir visuotinė privaloma karinė tarnyba - tai jau akcentuota istorinėje literatūroje - buvo naujoviški, modernūs nutautinimo įrankiai realių ar potencialių užkariautojų rankose. Tad ir lietuvių liaudies nutautėjimas intensyvėjo antroje XIX a. pusėje, formaliai išlaisvinus valstietiją. Dar daugiau, ta asimiliacija spartėjo, silpstant lietuviškoms aspiracijoms bajorijoje. Labai išraiškinga detalė yra užfiksuota Prūsijos (ne tik bismarkinės), kuri visad buvo pavyzdys rusų administracijai Lietuvoje, - politinėje doktrinoje. Štai Poznanės kunigaikštystėje prūsų valdžia jau nuo 4-ojo praėjusio amžiaus dešimtmečio (plg. su Mikalojaus I rusifikacinio kurso pradžia Lietuvoje) pirmiausia siekė izoliuoti, susilpninti lenkų bajoriją, nes

įžiūrėjo greitesnės germanizacijos tendencijas tarp laisvėjančių valstiečių⁴.

Tad kokie pagrindiniai argumentai buvo iškeliami tų, kurie XIX a. viduryje ir antroje pusėje įrodinėjo, kad yra lietuvių tauta, kaip tokia, ne tik liaudis. Prisimenant J.A.Višteliauską ir jo laiškus J.I.Kraševskiui, galima sąlygiškai išskirti du argumentavimo būdus, kuriuos pagal šiuolaikinę etnologijos terminiją pavadintume etnopolitiniu (istoriniu) ir etnokultūriniu (etnografiniu). Pirmiausia J.A.Višteliauskas nuolat pabrėžia, kad lietuvių visuomenė sudaryta iš "kaimiečių liaudies" ir bajorų. Dar daugiau, bajorai jam yra ne tik pasyvi lietuvių tautos dalis, bet ir aktyvusis pradas: juk sakoma, kad lietuvių judėjimas pabudo "jau ne tik vadinamojoje liaudyje, kurią sudaro įvairiausi kaimiečiai, bet ir tarp smulkiadvarių ir turtingųjų bajorų, iš dalies ir dvarininkų". Be to, laiškų autorius atsainiai primena įžymiajam rašytojui, kad jo paties gyslose taip pat teka bajoriškas kraujas. Tačiau tai nėra kokio nors luominio pranašumo demonstravimas (abejotina ir pati J.A.Višteliausko bajorystė, bent Kauno gubernijos bajorų deputacijos archyve ar Rusijos Valdančiojo senato Heroldijos departamento popieriuose tokia pavardė neužregistruota), bet savotiškas komentaras: "nesigėdiju lietuvių vadinti lietuvių tauta", nes "aš esu lietuvis visa to žodžio prasme". Net jeigu užuomina apie savo bajorišką kilmę būtų J.A.Višteliausko prasimanymas, tai tas prasimanymas (kaip ir pabrėžtinas dvigubo, suprask, bajoriško, vardo rašymas) išduoda "lietuvių visa to žodžio prasme" sandarą.

Verta pakomentuoti ir J.A.Višteliausko nemėgstamo M.Akelaičio (à la polonaise - Akieliewicziaus), kuris taip pat buvo ilgametis J.I.Kraševskio korespondentas, požiūrį į tuos dalykus. M.Akelaitis, kitaip negu jo oponentas, visad pabrėždavo savo valstietišką, liaudišką kilmę. Net savo pseudonimu (Chłop z powiatu Mariampolskiego) tai siekė pabrėžti. Tačiau jo elgsena ir mintys daug kur prieštarauja J.A.Višteliausko kaltinimams, jog M.Akelaitis pripažįsta tik lietuvių liaudį, o nekalba apie tautą. Neginčytina, jog M.Akelaitis buvo aukštesnės kvalifikacijos kalbininkas bei istorikas, pranoko jis J.A.Višteliauską ir

savo politiniu gudrumu bei įkarščiu. Nors abu dalyvavo 1863 m. sukilime, tačiau tik M.Akelaitis, po pralaimėjimo antrąsyk emigravęs Prancūzijoje, energingai pasinėrė į konspiracinę veiklą, ne kartą iškildavo į politinio emigrantų sąjūdžio paviršių ir ne kartą parašydavo ar išlardavo žodžius, padiktuotus taktinių sumetimų ir slepiančius tikruosius įsitikinimus. Prieš sukilimą gyvendamas Vilniuje ir rengdamas išgarsėjusią "Liaudies biblioteką", bendradarbiaudamas su Vilniaus Archeologijos komisija, šis lietuvių švietėjas ne tiek demonstravo savo požiūrį, kiek siekė nuveikti ką nors realaus lietuvių kultūros labui. M.Akelaitis taip pat, kaip ir J.A.Višteliauskas, neabejojo, kad yra *Lietuva kaip tauta* ir yra *Lietuva kaip buvusi valstybė*. Įvairiai mūsų literatūroje interpretuojamas faktas, kodėl M.Akelaitis rūpinosi, kad "Liaudies biblioteką" papildytų gudų (rusinų, baltarusių) kalba parašyti veikalėliai. Jis net sakėsi galįs, jei kitų neatsirastų, pats parašyti ką nors tokio. Ir tai jis suprato kaip tautinę pareigą. Jam lietuvių tauta - tai keliomis kalbomis šnekanti etnopolitinė bendrija, pilietinės civilizacijos apraiška, kurios elitais - tai daugiausia lenkuojanti bajorija, o liaudis - lietuviškai-tuteišiškai-gudiškai kalbanti "liaudis", arba - nusizengiant gramatikos taisyklėms, - kelios "liaudys". Tad abiem atvejais - daugiau ar mažiau aiškiai - buvo suvokiamas lietuvių tautos buvimas XIX a. viduryje.

Antrasis, kaip toliau matysime, artimas pirmajam lietuvių tautos būties argumentas buvo grindžiamas anuo metu populiaria samprata, kad net neturėdama savo politinio ir socialinio elito, liaudis gali įgyti, išsiugdyti teisę vadintis tauta - kultūrėdama, kurdama ir paskleisdama pasauliui aktualius civilizacijos darinius. Kitaip tariant, netekdama arba nepaveldėdama kraujo aristokratijos, ji gali išugdyti talento aristokratiją (A.Diuma pamėgti terminai) - inteligentią klasikine prasme. Prisiminę visus tris aukščiau cituotus J.A.Višteliausko laiškų fragmentus pasakytume, kad laiškų autoriui jo atliktas "Vitolio raudos" vertimas yra tarytum lakmuso popierėlis lietuvių tautiškumui (tautinės savimonės brandai) nustatyti. Anot jo, jei vertimo tiražas išperkamas, jei yra tokį tekstą lietuviškai skaitančių šviesuolių -

tada yra intelektualinis tautos dėmuo, tada yra tauta. Jei yra tie pora šimtų išsilavinusių ar bent šviesesnių lietuvių, tai ir yra liaudies virsmo tauta sąlyga. Čia norom nenorom primenamas dažnai kartojamas pavyzdys iš čekų atgimimo naujosios istorijos. Vienas iš čekų nacionalinio judėjimo aktyvistų suvažiavimo atidaryme pasakęs maždaug tokius žodžius: užgriūtų dabar lubos ant susirinkusiųjų galvų, ir čekų tautai – galas. J.A.Vište-liauskui tie "pora šimtų" taip pat buvo magiškas skaičius. Magiškas, nes iš tikrųjų su statistika nieko bendra neturintis.

Ne tik laiškų J.I.Kraševskiui autoriai ir ne tik intymioje korespondencijoje regėjo modernios lietuvių tautos atgimimo aušrą. Tai lenkiškai skaitytojams įrodinėjo Petrapilio "Kraj"⁵ ir lietuviškai Amerikos lietuvių spaudoje J.Adomaitis-Šernas. Jis rašė: "Girdime skundus, kad lenkai lietuvius vadina tiktai "lud litewski", ale mušdamiesi į krūtinę paklauskime patys savęs, kuomi gi nusipelnėme vardo "tautos" arba narodo? Tas vardas gaunamas už darbus tautiškuose reikaluose, tautiška šlove ir svietiška kultūra, taipogi apsielgimu, o ne vien riksmu ant prispaudimo. Kurgi tie mūsų daiktai? Dirbkime pirma, idant galėtume užsiimti vardu tautybės, o tą vardą už darbus ir mokslą kiti mums pripažinti turės"⁶.

Taigi, anuometine terminija verčiantis, tautos būtis ir liaudies teisė būti tauta sąlygojama pilietinio bajorijos sluoksnio arba intelektualinio (neišvengiamai linkstančio pilietybės link) elito turėjimo. Nenuostabu, kad bajorijos saulėlydyje - o kitaip negalėtume pavadinti mūsų XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios - vis dažniau greta bajoro sąvokos (lenk. szlachta) atsiranda apsišvietusiųjų klasės kategorija (lenk. klasy oświecone). Ir ne tik atsiranda greta, bet pažangiausioje publicistikoje, ypač lenkiškoje, šios kategorijos iš pradžių vartojamos sinonimiškai, kol antroji palengva išstumia pirmąją. Apsišvietusiųjų klasė, inteligentija senąja prasme, buvo realaus demokratėjimo ir luominių skirtumų tirpimo katilas. Išsilavinimas ir talentas galutinai išstūmė "mėlyno kraujo" argumentus iš intelektualinių salonų. Lietuvos bajoraičių santuokos su valstietiškos kilmės lietuvių šviesuoliais - įstabus,

bet dėsningas reiškiny, rodantis realių mentaliteto pokyčių skalę.

Romantinėje sociologijoje dar praėjusio amžiaus vidury, porevoliucinės ir pogrįjotinės prancūzų aristokratijos pavyzdžiu, išryškėjo tendencija savotiško bajorijos "persikvalifikavimo" link. "Galbūt bajoriškiosios Europos rasės (suprask: kilmingosios giminės – E.A.) visai nusmuko ir moraliai, ir fiziškai. Jeigu taip būtų, dėl ko tačiau nesu tikras, neabejoju, kad atsiras naujos rasės, kurios būtinai pasieks savo pirmtakų palikimą, kaip skaitome Biblijoje, kad Nojus, laimindamas savo vyresniusius sūnus, pažadėjo Jafeto giminei, jog ši kada nors paveldės Semo, jo pirmagymio, palapines. Dar sykį kartoju, kad kur tiktai inteligencija atitinkamai veikia, būtinai turi apsireikšti rasės..." – tai H.Ževuskio (Rzewuski), konservatyviosios, romantinės ideologijos Lenkijoje ir Lietuvoje tėvo 1851 m. ištarti žodžiai. Anot jo, neabejotina, "kad nuo tada, kai parako panaudojimas tapo visuotinis, karyba nustojo buvusi keliolikos metų pratybų reikalaujanti veikla ir kiekvienas žmogus per keliolika savaitių galėjo pasidaryti puikiu tautinio reikalo gynėju, o pramonėje įgytas turtas keliskart ėmė viršyti tą, kuris gaunamas iš valdomos žemės", bajorija ėmė žlugti. "Tačiau, jeigu bajorijoje prabustų moralinė reakcija, kuri ją (bajoriją – E.A.) sugražintų į kelią tikėjimo, tautinių padavimų ir paslaukojimo dvasios, /.../ jam liktų puiki paskirtis būti savo tautos civilizacijos židiniu"⁷. Šios mintys buvo ir sąmoningo bajorijos identifikavimosi su liaudimi, kurios darbu naudojosi, paskata, ir ištikimybės politinei-valstybinei tradicijai projektas. Žinome, kad lietuvių bajorija ne tik deklasavosi, bet ir etniškai diferencijavosi. Didelė, gal net didžioji jos dalis liko ištikima bendros valstybės su lenkais tradicijai, tad, kai kalbam apie socialines mūsų visuomenės struktūras ir substruktūras Atgimimo laikotarpiu, turime pripažinti, jog modernios lietuvių tautos rytmetį lietuvių bajorija pasitiko "ne visos sudėties", t. y. ne visos socialinės substruktūros.

Žemaičių bajorijos metamorfozės

Tarp šimto S. Valiūno "Birutės" nuorašų, ištirtų R. Miksytės, yra variantas, kurio interpretacijos galimybės dar neišnaudotos:

"Ten, kol laimingos buvo dienos mūsų,
Kol buvom ponais Lietuvos, Kuršių, Prūsų
Viežlyva, graži kaip rožė rūta
Kunigaikštienė gyveno Biruta.
Iš užgimimo ne kunigaikštienė,
Gero bajoro duktė, ne vargdienė..."

Dažniau būna tokios eilutės:

"Nebuvo ana kokia karalaitė,
Net iš Palangos vargdienė mergaitė".

(Valiūnas S. Ant marių krašto. V., 1976. P. 31-37.)

Dabar išties ne itin svarbu, ar pačiam poetui priklauso Birutės kilmės iš "gero bajoro" šeimos variantas, ne taip svarbu ir istorinės tiesos problema: iš kurių XVI a. Žemaičių visuomenės sluoksnių (ir apskritai ar iš Žemaičių visuomenės) išaugo Vytauto Didžiojo motina. Net jei Birutės legenda būtų tik legenda, tik vienas iš "tautinių padavimų", prie kurių grįžti aukštuomenę ragino romantikai, šios giesmės populiarumas Žemaitijoje rodo tiek valstiečių, tiek bajorijos, mieliau linkusios tarti "Gero bajoro duktė, ne vargdienė", istorinių orientyrų bendrumą. Poetinė ir pusiau mitologinė "Birutės" socialinė funkcija XIX a. pirmojoje pusėje verčia mąstyti apie tam tikrą Žemaičių visuomenės unikalumą.

Kai kalbame apie lietuvių tautos Atgimimą, kai periodizuojame praėjusio šimtmečio istoriją, neretai susiduriame su rimta problema - kas sudarė pirmojo, daukantinio etapo socialinį pagrindą ir kaip derėtų dabar jį vadinti. Istoriografijoje galima susidurti su teiginiais, jog Atgimimo (arba, kaip J.A. Višteliauskas rašė, - pabudimo) pradžia apskritai sietina tik su "Aušra", o pirmojoje XIX a. pusėje reiškesi tik pavieniai to proceso elementai. Dažniau pripažįstama, jog laikotarpiui tarp XIX a. pradžios

ir 1863 m. sukilimo tinka pradinio lietuvių Atgimimo (arba nacionalinio judėjimo) etapo pavadinimas. Yra mėginimų iškiepyti šiam etapui pavadinimus, kuriuose figūruoja "Žemaitiškumo", "Žemaičių bajorų judėjimo" terminai. Kai kas (M. Biržiška) bando žemaičių "erą" pabaigti ne su S. Daukanto mirtimi ir 1863 m. sukilimo žlugimu, bet su M. Valančiaus paskutiniaisiais gyvenimo momentais. Tačiau dar problemiškesnė yra tendencija, kuri gerokai suvienodindama tuos etapus, aiškina žemaičių nuosmukį ir suvalkiečių iškilimą į tautinio judėjimo avangardą. Iš pradžių, šiurkščiai kalbant, judėjo žemaičiai, po to juos sustiprino ir pakeitė suvalkiečiai bei "kitokie lietuviai". Tačiau yra esminių etnopolitinių ir etnokultūrinių skirtumų tarp vienu ir kitu. Šiuolaikiniais terminais kalbant, tik žemaičiai tuo metu turėjo subetnoso bruožų. Anuometinė žemaičio samprata rėmėsi ne dabar supaprastinta etnografinės grupės (žemaičių dialektais šnekantys vakariniai lietuviai), bet etnopolitinės bendrijos elementais. Žemaičiai – tai buvusios Žemaičių kunigaikštystės, įėjusios į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę, gyventojai, o bajorų supratimu – ir piliečiai. Žemaičių kunigaikščio titulas, paslėptas užkariautojų dinastijos titulu "i proč. .. i proč.." užkulisyje, egzistavo iki pat Mikalojaus II režimo žlugimo. Tiesa, nežinomas faktas, kad anuomet kas nors būtų siuntęs memorandumą carui, kad šis neventų žemaičių reikaluose "Žemaičių kunigaikščio" titulo, kaip tai darė 1905 m. apie J. Basanavičių susibūrę lietuvių tautiniai demokratai, reikalavę, kad Romanovai viešai tituluotųsi Lietuvos didžiojo kunigaikščio vardu.

Mūsų samprotavimai liečia sudėtingus, kartais net beviltiškai sudėtingus dalykus. Jų pažinimo ribotumas ir šio rašinio apimtis kliudo rašyti nuosekliai. Tačiau nuoseklumo stinga ir visai Atgimimo istoriografijai. Labai formaliai galima pasakyti, jog svarbiausiais lietuvių "tautėjimo" ir nutautėjimo klausimais mes priversti improvizuoti. Dažniausiai sakome, kad elitinis lietuvių tautos sluoksnius beveik visiškai nutautėjo, tik dalis liko prie lietuvių tautinio kamieno. "Šaka, atskilusi nuo tautos", – prieš pusšimtį metų ištarė B. Sruoga, tačiau ar besąlygiškai

su šia metafora sutinka jo žmona V.Daugirdaitė-Sruogienė? Įrodinėjimo laukas vis dėlto dar labai menkai išpurentas, iš tų pačių negausių faktų neretai daromos skirtingos išvados. Sakoma ir taip: lietuvių bajorai nutautėjo, bet Vakarų Lietuvoje liko daug neatsimetusių. Jei, laikydamiesi istorizmo principo, imtume sakyti, kad aname amžiuje Vakarų Lietuvos (Žemaitijos) bent dvasios sfera nebuvo maksimaliai integruota į lietuvių tautinį organizmą (nuo "Žemaičių ir Lietuvos muziko" iki "Žemaičių ir Lietuvos apžvalgos" abu etnonimai vartojami greta, bet ne sinonimiškai), jei pripažintume Žemaičiams subetninį statusą, turėtume permąstyti pirmojo Atgimimo etapo socialinių struktūrų reikalus. Jei sakoma, kad XX a. pr. ne iki galo susiformavo lietuvių tautos socialinė struktūra, t.y. visiškai netekome bajorijos, tai kaip tada reikėtų pasielgti su Žemaičių visuomene? Ar įtikinamai skambėtų teiginys, kad pirmąjį Atgimimo etapą Žemaičių visuomenė įveikė neturėdama pilnos socialinės struktūros? Klausimas tebėra atviras.

Jau kelintą kartą tenka pabrėžti, kad XIX a. mūsų istorinį kelią politika sąlygojo daug daugiau, negu buvome linkę manyti tada, kai vienintelė istorijos mokslo užduotis buvo įrodyti bendruosius procesų dėsningumus, ypač tuos, kurie iš anksto aiškūs – neišvengiama klasių kova, neišvengiama pažanga, ir, neduok Dieve, nacionalizmo bei "vieningosios srovės" monstras, klaidžiojantis ne po Europą, bet okupuoto krašto humanitarų sąmonėje. Tad akcentuodami rusų politikos poveikį, turime teisę svarstyti, kaip būtų buvę, jei imperinės mašinos vairą būtų pasukę kitu kampu. Arba, kaip M.Biržiška retoriškai klausė: "kas būtų atsitikę, jeigu spauda nebūtų uždrausta buvusi /.../. Jei lietuviški rašmenys nebūtų uždrausti, o visos kitos maskolių priemonės 1863 m. sukilimui likviduoti būtų vykdomos, lietuvių padėtis kad ir nebūtų buvusi dar tokia, kaip latvių ar estų, kurie nebuvo sukilimo paliesti, prieš kurių tikybą jokių žygių nebuvo daroma ir kurie patys ligi 80-ųjų metų caro valdžios nebuvo "nuvokietinami" (kaip mes - "nulenkinami" - E.A.), tik, priešingai, naudojosi savo kalba bažnyčioje ir mokykloje,

jau 60-aisiais metais galėjo leisti sau laikraščius /.../
- vis dėlto net varžomi lietuviai per 40 metų kultūroje
būtų daugiau laimėję, negu draudžiamuoju laiku joje
kad yra pasiekę. Nebūtų reikėję kovoti dėl to, ką turėjo
jau lenkai ir kitos tautos. Nebūtų reikėję nei tų aukų
ir kančių, kurių teko dėl raidžių pakelti. Natūraliau ir
tautai sveikiau konservatyvieji jos sluoksniai būtų susigrupavę
ir ramesnę, patogesnę būtų sau politinę liniją nustatę,
negu dabar jiems pačios vyriausybės kad buvo primesta
griežtai ir kovingai opozicinė" (pabraukta mano - E.A.)⁸.

Kas būtų buvę, jei būtų kitaip susiklostę geopolitiniai
santykiai su kaimynais XX a. pradžioje ir tarpukaryje,
kai Vilniaus krašto problema - iš dalies savotiškos
senosios rusų politinės doktrinos vaisius - papildomai
komplikavo mūsų santykį su lenkais, kai rodyti savo
bajorišką kilmę buvo labai neparanku... Tik tokie veikėjai,
kaip M.Römeris ar S.Narutavičius, broliai Biržiškos ar
V. Daugirdaitė-Sruogienė neslėpė savo kilmės, nes nemanė,
kad tai kiek nors kvestionuotų jų lietuviškumą. Dar vie-
na detalė. Tarpukario istoriografijoje šis skaudus klausimas
buvo dažniau apeinamas, negu bešališkai aiškinamas.
Sovietiniu pokariu pavojus grėsė tiems istorikams, kurie
bandė ieškoti mūsų XX a. istorijoje tautai ir liaudžiai
atsidavusių žmonių ne proletarinėje-bolševikinėje gvardijoje.
Tačiau nuostabu, kad emigravę lietuvių tyrinėtojai leido
sau (bene daugiau, negu prieš karą) pamąstyti apie
lietuvių tautos kelią į naują gyvenimą ir apie bajorų
luomo likimą. Ypač simptomatiškas V.Sruogienės straipsnis,
pa-skelbtas "Sėjoje" 1974 m. (Nr. 3), pavadintas "Lietuvos
bajorų palikuonys". Jame vaizdžiai įrodinėjama, kad mūsų
Atgimimo kelyje tautinės demokratijos ištakos glūdėjo ne
vieno kurio luomo (t. y. bajorijos) išnaikinime, bet realioje
luomų integracijoje, kultūrinėje sintezėje susidarius naujam
tautos elitui - inteligentijai. Anot autorės, šioje srityje
dar daug kas prašosi istoriko plunksnos.

1940 metai ir tautos genocido pradžia daugeliui likusių
gyventi šviesuolių galėjo įrodyti, kad pragariškame žudynių
ir deportacijų fone tie skirtumai, kurie dar galėjo reikštis
tarp galutinai nykstančių luomų, tėra tik smulkmena,

o faktas, kad Rainių miškelio žolė susimaišė ir žemaičių valstiečio, ir žemaičių bajoro kraujas - daugiau nei simbolis.

LITERATŪRA

¹Biržiška M. Lietuvių tautos kelias į naująjį gyvenimą. Los Angeles, 1952. T. 1. P. 222.

²Trumpa V. Lietuva 19 amžiuje. Čikaga, 1989.

³Biržiška M. Min. veik. P. 51.

⁴Groniewski K., Skowronek J. Historia Polski, 1795-1914. Warszawa, 1977. S. 120.

⁵Biržiška M. Min. veik. T. 2. P. 12.

⁶Adomaitis-Šernas J. // Lietuviškas balsas. 1886. Nr. 5. P. 33.

⁷Rzewuski H. Aristokracja // Filozofia i myśl społeczna w latach 1831-1863. Warszawa, 1977. S. 711-712.

⁸Biržiška M. Min. veik. T. 2. P. 13.